

Terugtrekken of opzij stappen?

Beleidsadviezen over minder overheid en meer samenleving

Harmen Binnema

De overheid moet terugtreden, zo bepleiten verschillende adviesraden: minder overheid, of ten minste een bescheidener rol van de overheid, in beleid en in financiën. Dit wordt nodig geacht omdat de overheid en de markt gefaald zouden hebben in het uitvoeren van publieke taken en de overheid initiatiefrijke burgers in de weg lijkt te zitten. Maar hoe reëel is het eigenlijk dat de overheid terugtreedt en is dit proces al gaande of gaat het vooral om wensdenken voor de toekomst? Hoe ziet een voorwaardenscheppende overheid er eigenlijk uit? De bespreking van de adviesrapporten in dit artikel maakt duidelijk dat de redeneringen van de adviesraden grondig en op het eerste gezicht plausibel zijn. Tegelijk schieten zij nog tekort in de praktische vertaling voor beleidsmakers, zijn zij wat te optimistisch over de rol van de samenleving en worden de echte keuzes met betrekking tot de vraag welke taken de overheid aan de samenleving gaat overdragen, uit de weg gegaan.

Inleiding

Minder overheid, meer samenleving, de 'big society' en de compacte overheid. In de werelden van politiek en van advies en beleid wordt regelmatig gesproken over een overheid die zou moeten terugtreden, om maatschappelijke initiatieven meer ruimte te geven. Terugtreden heeft onwillekeurig iets tijdelijks in zich, wat wantrouwen kan veroorzaken: zijn ze écht weg of is het een strategie van 'reculer pour mieux sauter'?

In dit reviewartikel zullen drie recent verschenen adviezen centraal staan die elk een eigen invulling geven aan het begrip terugtrekkende overheid: 'Vertrouwen in burgers' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 'Loslaten in vertrouwen' van de Raad voor het openbaar bestuur en 'Terugtreden is vooruitzien' van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Daarnaast zullen adviezen van onder meer het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Raad voor de financiële verhoudingen de revue passeren, die raken aan de thematiek van de terugtrekkende overheid en in de analyse duidelijke verbindingen met RMO, Rob en WRR hebben.

Terugtreden wordt, zo zullen we zien, in deze adviezen verschillend opgevat. Aan de ene kant staat de visie van de RMO, die pleit voor daadwerkelijk *minder* overheid en het afstoten en teruggeven van een aantal taken aan de samenleving. Bij de WRR en de Rob gaat het eerder om een *andere* overheid, die haar houding tegenover de samenleving aanpast en zich bescheidener opstelt. In dit artikel komen achtereenvolgens aan bod: de redenen voor het terugtreden, wat wordt

Harmen Binnema

verstaan onder publieke taken en voorzieningen, wie de opengevallen ruimte inneemt en wat er gebeurt na het terugtreden.

Over terugtreden en de terugtocht

Op verschillende manieren wordt gesproken en geschreven over de overheid die een beweging terug maakt. Terugtocht roept associaties op met militaire strategieën en zou de indruk kunnen wekken dat de overheid tegen burgers ten strijde is getrokken, wellicht al te ver in de samenleving is binnengedrongen en nodig teruggejaagd moet worden. In sommige retoriek over gulzig bestuur en het terugveroveren van het publieke domein is dit idee ook wel terug te vinden. Maar in de meeste rapporten van de adviesraden is er minder sterk sprake van aanvallen en oprukken. Terug *trekken* en terug *tocht* hebben plaatsgemaakt voor terug *treden*. Vaak niet snel en luidruchtig, maar kalm en in kleine stappen en met een regelmatige blik over de schouder.

Voor de RMO (2013) neemt het begrip terugtreden een centrale plek in, zoals de titel van zijn advies al aangeeft. De zoektocht van de RMO gaat erover hoe het komt dat de overheid het zo moeilijk vindt los te laten en ruimte te geven aan maatschappelijke initiatieven, terwijl de noodzaak van terugtreden duidelijk lijkt. Dit is des te prangender, omdat het volgens de RMO gaat om taken die van nature niet bij de overheid horen, maar die door een specifieke opvatting over de verzorgingsstaat geleidelijk zijn verstatelijkt.

Het woord terugtreden komt bij de WRR (2012b) helemaal niet voor. Bovendien benadrukt de WRR dat het door hem gepropageerde model 'Weber 3.0' (bottom-up, vertrouwen, zelfverantwoordelijkheid, verbinding) niet betekent dat de overheid zich terugtrekt. Wel vraagt het om een stevige omwenteling bij de overheid:

Weber 3.0 betekent (...) veeleer een voorwaardenscheppende en corrigerende overheid die faciliteert dat burgers en frontlijnwerkers initiatief nemen. (WRR, 2012b, p. 194)

De Rob (2012) gebruikt de termen terugtrekken en terugtreden nauwelijks, met deze passage over de 'vitale samenleving' als uitzondering:

De veronderstelling dat het overdragen van publieke taken aan de samenleving betekent dat de overheid zich helemaal kan terugtrekken, is het recept van teleurstellingen bij zowel politiek en bestuur als in de samenleving. (...) Volledig terugtreden na het loslaten van een publieke taak is – zeker op korte termijn – vaak niet verstandig en haalbaar. (Rob, 2012, p. 69)

Het gaat dus om terugtreden met mate. Deze gradaties van terugtreden worden door de Rob vertaald in een 'overheidsparticipatietrap' (2012, p. 67-68). Op deze trap kan de overheid telkens een trede gaan en daarmee de samenleving meer ruimte geven: van reguleren op de bovenste trede via regisseren, stimuleren en faciliteren naar de onderste trede, loslaten.

Waarom is terugtreden nodig?

Terugtreden kan worden veroorzaakt door financiële en personele factoren: de overheid heeft minder budget en minder ambtenaren en daardoor kunnen taken niet meer of alleen in afgeslankte vorm worden uitgevoerd. De Raad voor financiële verhoudingen heeft het over ‘regelingen [die] onbetaalbaar worden’ en een overheid die ‘in veel gevallen niet de meest doelmatig opererende partij [is] voor het oplossen voor het betreffende vraagstuk’ (Rfv, 2011, p. 64). In ‘Publieke zaken in de marktsamenleving’ noemt de WRR (2012a) als oorzaken voor het terugtreden oplopende begrotingstekorten, moeilijkheden van reguleren als gevolg van globalisering en de grotere complexiteit van de samenleving. Dergelijke redenen zien we ook in de rapporten van WRR, RMO en vooral Rob terug, maar de nadruk ligt daar meer op de *wenselijkheid* van het terugtreden. Die komt voort uit drie analyses van wat er mis is met de overheid in zijn huidige vorm:

- De overheid staat burgers in de weg en de logica van beleidsmakers die het beter weten en burgers instrumenteel voor beleid willen inzetten beknelt initiatiefrijke burgers. De overheid moet dus terugtreden om burgers ruimte te geven (WRR).
- De overheid kiest voor centrale ordening en legt vanuit verzorgingsstaatdenken te veel nadruk op gelijkheid. De overheid moet maatschappelijke initiatieven hun eigenlijke plek teruggeven en dan accepteren dat die tot variatie, ongelijkheid en uitsluiting kunnen leiden (RMO).
- Het geloof in marktoplossingen is sterk verminderd en een aantal taken raakt tussen wal en schip. Het terugtreden van de overheid is nodig om die taken op een goede manier aan de samenleving over te dragen (Rob).

De analyse van de RMO is in opzet en ambitie het meest academisch, ingebed in de sociaalwetenschappelijke literatuur en mede gebaseerd op een voorstudie van de bestuurskundigen Boin en Van Eeten naar maatschappelijke veerkracht. De WRR heeft zich, naast een uitgebreide literatuurstudie, vooral laten leiden door een groot aantal gesprekken die met (ervarings)deskundigen in het hele land zijn gevoerd. In het Rob-rapport is een studie naar vermaatschappelijking in het Verenigd Koninkrijk, Australië en Scandinavië opgenomen. Voor elk van de adviesraden geldt daarnaast dat zij naar elkaar verwijzen en naar hun eigen eerdere onderzoeken.

Problematisch is dat normatieve en empirische vragen regelmatig door elkaar lopen. Gaat het nu om een feitelijke *beschrijving* van de taken die de overheid (ten dele) loslaat of om een *argumentatie* waarom dat terugtreden dringend gewenst is? De WRR is scheutig met praktijkvoorbeelden, maar die illustreren vooral de diversiteit van burgerinitiatieven en (indirect) hoe daarin de overheid optreedt of terugtreedt. Overkoepelende conclusies over terugtreden ontbreken, wat ook te maken heeft met de geringe vergelijkbaarheid van alle genoemde voorbeelden (zie ook De Bruijn, 2013).

Bij Rob en RMO komen enkele voorbeelden van de terugtrekkende overheid voorbij (met name uit onderwijs en zorg), maar het overheersende beeld is dat loslaten

Harmen Binnema

en terugtreden tot op heden nog niet erg lukt. Deze adviezen lezen daarom vooral als een pleidooi voor toekomstig terugtreden. Ter vergelijking: FORUM klinkt in een rapport over actief burgerschap veel stelliger dat de terugtrekkende overheid een feit is:

De trend van nieuw, actief burgerschap maakt extra nieuwsgierig nu er meer publieke ruimte vrij komt voor burgers om zelf aan de slag te gaan. De overheid trekt zich terug en perkt de verzorgingsstaat sterk in. (...) De promotie van de doe-het-zelf-democratie draait op volle toeren. (FORUM, 2013, p. 3)

Dit optimisme over de doe-het-zelf-democratie contrasteert met het pessimisme en de schurende logica's die bij de WRR (2012b) klinken. Tegenover de veronderstelde inperking van de verzorgingsstaat stelt de RMO (2013) juist dat die verzorgingsstaat nog te groot en te aanwezig is.

Publieke taken, publieke voorzieningen en publiek belang

De Rob (2012) en de RMO (2013) geven een sterk gelijkende schets van de ontwikkeling van publieke taken vanaf de negentiende eeuw. Een overheid die zich aanvankelijk concentreert op veiligheid, buitenlands beleid en defensie, gaat rond de vorige eeuwwisseling een grotere rol spelen, door het ontstaan van sociale wetgeving. De tweede helft van de twintigste eeuw vormt de volgende periode, met de opbouw en uitbouw van de verzorgingsstaat. In de vierde periode, vanaf de jaren tachtig, komt deze verzorgingsstaat onder druk te staan en komen marktwerking en privatisering in beeld. De huidige periode wordt gezien als een correctie op dat marktdenken, die zowel meer sturing van de overheid vraagt als meer ruimte voor eigen verantwoordelijkheid (zie ook SCP, 2012).

Naarmate deze schets dichterbij de huidige tijd komt, wordt de reflectie op publieke taken en overheidstaken algemener en abstracter. De RMO problematiseert de huidige verzorgingsstaat en spreekt over 'gevangen' zijn in een 'gelijkheidsfuik' (2013, p. 44). Dit mondt uit in een pleidooi voor een overheid die minder verzorgingsstatelijk en meer rechtsstatelijk optreedt. Maar in de conclusie wordt flink gas teruggenomen:

Op welke specifieke beleidsterreinen terugtreden van de overheid wenselijk is, is voor een groot gedeelte namelijk een politieke kwestie, waarover de politiek zal moeten besluiten. (RMO 2013, p. 51)

Welke taken horen niet vanzelfsprekend bij de overheid (RMO 2013) en wat moet de overheid wél blijven doen? Daarover tast de lezer uiteindelijk wat in het duister, omdat de adviesraden niet verhelderen hoe de verdeling tussen overheid en samenleving eruit moet zien. De Rob bekritiseert het gulzige bestuur en raadt de overheid aan de participatietrap zo min mogelijk te beklimmen. Bovendien geeft hij de voorkeur aan een 'voorwaardenscheppende staat', omdat 'waarborgstaat' te ambitieus zou zijn (2012, p. 62). Tegelijk wordt gevraagd om een activerende en

soms dominante overheid en wordt het idee van vermaatschappelijking om te bezuinigen afgewezen.

Het is bovendien een gemiste kans dat zo weinig wordt gereflecteerd op wat er nu 'publiek' is aan publieke taken of publieke voorzieningen. De RMO kiest voor een brede definitie ('een publiek doel') waarbij voorzieningen vooral door 'maatschappelijke initiatieven in de samenleving georganiseerd en gefinancierd' worden (RMO, 2013, p. 14). Maar wiens taak is het dan publieke voorzieningen in stand te houden? Deze discussie wordt in het WRR-rapport helemaal niet gevoerd; het woord overheidstaken komt er zelfs in het geheel niet in voor.

Met name bij maatschappelijke initiatieven is de overheid een zeer bescheiden rol toegekend, maar welke publieke taken gaan burgers eigenlijk uitvoeren? De initiatieven die in het rapport voorkomen, zijn zeer verschillend van karakter en bij vele daarvan kan nauwelijks van publieke taken worden gesproken. Niet voor niets heeft de WRR over burgers die handelen 'vanuit hun behoeften en mogelijkheden' waarbij het initiatief 'hun na aan het hart ligt en ze denken een bepaald doel te kunnen verwezenlijken' (WRR, 2012b, p. 108). Hier wreekt zich de wat eenzijdig optimistische kijk op burgerbetrokkenheid van de WRR (zie ook De Bruijn, 2013) en de nadruk op de voorlopers en trekkers. FORUM laat in het midden of het publieke taken zijn die door burgers worden overgenomen en spreekt over 'witte vlekken in de publieke ruimte' die kunnen voortkomen uit de vraag van de overheid om zelf meer te doen, maar ook uit 'onvrede over de kwaliteit van geboden diensten en producten – en de drive om het beter of anders te doen' (FORUM, 2013, p. 3).

Bij een dergelijke discussie over publieke taken en voorzieningen zou wederom het 'andere' WRR-rapport (2012a) als inspiratiebron kunnen dienen. Hierin wordt een waardevolle poging gedaan grip te krijgen op het publieke belang. In het proces om te bepalen of zaken van publiek belang zijn, worden eerst de stappen signaleren, articuleren en afwegen (tegen private belangen en andere publieke belangen) doorlopen. Daarna kan de conclusie zijn dat er geen publiek belang (meer) is, of dat het belang wel het behartigen waard is – met dan de vraag wie daarvoor verantwoordelijkheid gaan nemen. Het is opmerkelijk dat RMO, Rob en WRR deze discussie lijken te ontlopen.

De vrijgevallen ruimte

Als de overheid minder gaat doen (RMO, 2013), zich terughoudender opstelt (Rob, 2012) of een andere rol inneemt (WRR, 2012b), wie neemt dan die ruimte in? Van der Steen, De Bruijn en Schillemans (2013) hanteren een driehoek om de veranderende verhoudingen tussen overheid, markt en gemeenschap te schetsen. De WRR (2012a) introduceert een 'gegeneraliseerd subsidiariteitsbeginsel' waarin het initiatief eerst en vooral bij de samenleving ligt, tenzij een ander het beter kan. Zo wordt gewezen op marktprikkels binnen overheidsorganisaties, het op afstand zetten van de uitvoering, publiek-private samenwerking en decentralisatie van beleid.

Harmen Binnema

Daarentegen richt 'Vertrouwen in burgers' zich exclusief op de as tussen overheid en samenleving. Bovendien wordt geredeneerd vanuit het bottom-up perspectief – burgerbetrokkenheid – en is de opdracht voor de overheid te 'denken vanuit burgers' (WRR, 2012b, pp. 51-77). De driehoek overheid-markt-gemeenschap is wel weer in beeld bij Rob en RMO:

De markt wordt niet in staat geacht om recht te doen aan het publieke karakter van publieke taken, maar ook de overheid kan niet adequaat op nieuwe ontwikkelingen in en behoeften van de samenleving inspelen. De focus verschuift daarmee weer meer naar de maatschappij, naar burgers en hun verbanden. (Rob, 2012, p. 26)

Zowel de staat als de markt heeft normatieve en financiële beperkingen in de organisatie van collectieve voorzieningen. Nu is de samenleving aan zet. Het terugtreden van de overheid wordt nu niet bepleit ten faveure van marktwerking, maar ten faveure van niet-winstgedreven maatschappelijke zelforganisatie. (RMO, 2013, p. 22)

Eerst groeide de staat uit zijn voegen, nu is de markt als reëel alternatief afgeval- len. De blik richt zich vervolgens, net als bij de WRR, op de as tussen burger en overheid. De samenleving moet de opengevallen ruimte gaan invullen die een terugtrekkende, voorwaardenscheppende overheid achterlaat.

Daar waar de Rob (en ook de Rfv) de denkwijze van vermaatschappelijking van overheidstaken overneemt, vindt de RMO dit een verkeerde voorstelling van zaken. Het gaat volgens de RMO om taken die eigenlijk helemaal niet bij de overheid thuishoren, maar in de historische ontwikkeling van de verzorgingsstaat tot taken van de overheid zijn geworden (verstatelijking). In deze lijn ligt ook de kritiek die de RMO levert op de overheidsparticipatietrap, want die:

(...) wekt ten onrechte de suggestie van een geleidelijke schaal, van een dalen of stijgen op een ladder. Tussen taken van de staat en die van de samenleving bestaat volgens de RMO meer een principieel verschil dan een continuüm. (RMO, 2012, p. 10)

Volgens de RMO gaat het niet om een beetje meer overheid of een beetje meer samenleving, maar om een fundamentele bezinning welke taak bij wie thuishoort. Of het nu vermaatschappelijking mag heten of niet, voor elk van de adviesraden zijn zeggenschap en verantwoordelijkheid cruciaal. De Rob noemt dat het vergroten van de 'politieke ruimte' (2012, p. 47) voor burgers, bij de WRR gaat het eveneens over ruimte en 'eigenaarschap' (2012b, pp. 100-101) en de RMO benadrukt dat de 'daad van zeggenschap' bij 'het woord van de terugtred' (2013, p. 27) moet worden gevoegd. In deze redeneringen zien we hoe belangrijk het wordt gevonden dat burgers publieke voorzieningen als hun eigendom gaan zien en daar dan ook naar eigen inzicht en met eigen verantwoordelijkheid invulling aan kunnen geven. Anders zijn burgers niet meer dan uitvoerders van overheidsbeleid en worden zij door een sturende overheid belemmerd. Of burgers op deze verantwoorde-

lijkheid zitten te wachten en deze ook aankunnen, wordt verrassend weinig ter discussie gesteld.

En wat gebeurt er dan?

In vrijwel alle rapporten klinkt de roep om loslaten, wat volgens de WRR betekent 'weten wanneer je nodig bent en wegblijven als dat niet het geval is' (2012b, p. 192). Bij de RMO is de moeite van het loslaten het cruciale thema, terwijl de Rob loslaten als laatste (onderste) trede van de overheidsparticipatietrap benoemt: lastig te bereiken, maar heel gewenst. Een vergelijkbare eensgezindheid zien we in de verklaringen voor de pijn van het loslaten, die zou voortkomen uit de vrees bij de overheid voor ongelijkheid en variatie. FORUM (2013, p. 9) voorziet echter dat zelforganisatie leidt tot een 'grote institutionele diversiteit in de samenleving, die je niet kunt standaardiseren', de WRR geeft aan dat 'ze [niet] kunnen eisen dat en hoe die vervolgens door maatschappelijk initiatief worden overgenomen' (2012b, p. 192) en de RMO verlangt terughoudendheid van de overheid in het 'bepalen van de normaliteit' (2013, p. 24).

Het SCP (2011) bevroeg burgers in het 'Continu Onderzoek Burgerperspectieven' over deze eigen verantwoordelijkheid en destilleerde daaruit een zevental frames. Tegenover zelfredzaamheid en eigen initiatief, om luiheid en afhankelijkheid (of misbruik) van overheidsvoorzieningen tegen te gaan, staan frames van zorgen over ongelijkheid en 'Amerikaanse toestanden' en de noodzaak van een vangnet voor de zwakkeren in de samenleving. Waar sommigen menen dat de overheid er 'toch niet voor niets is', vragen anderen zich of de overheid wel te vertrouwen is en niet probeert problemen op de samenleving af te wentelen. Dit sceptische geluid klinkt hier en daar ook in de WRR-studie:

Velen vrezen dat zelforganisatie van betrokken burgers wordt 'vertoebeld' door het 'dumpen' van overheidstaken op de samenleving. Maatschappelijke initiatieven worden verondersteld de gaten te vullen die terugtrekkende overheden laten vallen. (WRR, 2012b, pp. 108-109)

De jaren tachtig en begin jaren negentig waren van de markt, bij de eeuwwisseling en in de jaren '00 was de overheid aan zet en nu mag de samenleving het gaan doen. Hoe organiseert de overheid dat? Volgens de WRR moeten beleidsmakers de randvoorwaarden voor burgerbetrokkenheid creëren door tegenspel te organiseren, alledaagse invloed te vergroten, het maatschappelijk verkeer te versterken en steunpilaren te bouwen. De Rob wil dat de overheid laat zien het niet alleen te kunnen en voor kennis en ervaring de inbreng van de burgers echt nodig te hebben, terwijl zij tegelijkertijd een vangnet blijft bieden.

Op een vergelijkbare manier legt de RMO de nadruk op de rechtsstatelijke borging door de overheid van deze nieuw georganiseerde publieke voorzieningen. De overheid verzorgt minder, is minder aanwezig en treedt in financiële zin terug: maatschappelijke initiatieven moeten actief naar private financiering op zoek gaan. Ook bij de Rfv is de overheid zeker niet uit beeld, maar niet in de rol van

Harmen Binnema

‘subsidieverlener of uitkeringsinstantie’, maar in het ‘stimuleren en faciliteren van maatschappelijke initiatieven, met instrumenten als wetgeving, organiserend vermogen, kennis en doorzetmacht en, zo mogelijk, ook met financiële middelen’ (2011, p. 65).

Conclusie: terugtreden en terugveroveren

In de adviesrapporten is doorgaans van voorzichtig terugtreden sprake (soms zelfs eerder opzij) en niet zozeer van een radicale, snelle terugtocht. Wie op zoek is naar wat krachtigere termen, komt alleen bij de RMO een ‘aanval’ op de overheid tegen, die zich taken zou hebben toegeëigend, terwijl ‘de organisatie van publieke voorzieningen ten principale een zaak is van maatschappelijke initiatieven’ (RMO, 2013, p. 14). We kunnen dus een onderscheid maken tussen terugtreden, opgevat als ‘minder overheid’ en als ‘andere overheid’. Er is een duidelijk contrast tussen het daadwerkelijk afstoten van overheidstaken (RMO) of een overheid die wat bescheidener is (Rob) en zich meer in de ideeën en behoeften van burgers verplaatst (WRR), maar niet wezenlijk taken kwijtraakt.

De gezamenlijke analyse luidt wel dat staat en markt, die beiden hun kans hebben gehad, plaats moeten maken voor de gemeenschap. Terugtreden is nodig om ruimte én zeggenschap te geven aan maatschappelijke initiatieven. Loslaten is een sleutelbegrip dat bij iedere adviesraad voor in de mond ligt – evenals de constatering dat de overheid dit lastig vindt en vertrouwen erin moet krijgen dat burgers het wellicht op een andere manier zullen doen, maar de verantwoordelijkheid wel aankunnen. Tegelijk is de (faciliterende) overheid nooit helemaal uit beeld. De kern is dat ook bij door de samenleving georganiseerde voorzieningen autonomie en zeggenschap hand in hand gaan met eisen van verantwoording en rekening houden met kwetsbare groepen.

Wat het overzicht van adviezen ons oplevert, is een redelijk eensluidend pleidooi voor een terugtrekkende overheid. De forse spanning tussen feitelijke beschrijving en wensdenken (zie ook In ’t Veld, 2013), tussen academische abstractie en praktische toepassing, maakt het wel lastig de adviezen op waarde te schatten. Hoe kan de beleidsmaker die ruimte wil maken, die wil loslaten, dit het beste doen? Bovendien missen de adviezen scherpte, omdat zij de vraag uit de weg gaan over welke publieke taken en voorzieningen we het eigenlijk hebben en wát de overheid concreet precies moet gaan loslaten, zeker wanneer wordt betoogd dat de overheid zich ten onrechte taken heeft toegeëigend. Bij dat terugtreden klinkt ook wel erg veel optimisme dat, terwijl staat en markt het in de afgelopen decennia hebben laten liggen, het nu de samenleving wel gaat lukken om publieke taken goed vorm te geven. Het is onduidelijk waarop dit optimisme is gebaseerd. Tot slot wordt te weinig ingegaan op het verschil tussen landelijke en lokale overheid. Meer reflectie daarop is zeer gewenst, onder meer vanwege de aanstaande decentralisaties en wat die verwachten aan bescheidenheid van de overheid en zelfredzaamheid van de samenleving.

Literatuur

- Bruijn, H. de. (2013). Kroniek: bespreking van 'Vertrouwen in burgers', rapport 88 van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. *Bestuurskunde*, 22(1), 66-69.
- FORUM. (2013). *Expeditie burger: Een ontdekkingsstocht naar nieuw burgerschap*. Utrecht: FORUM Instituut voor Multiculturele Vraagstukken.
- Raad voor de financiële verhoudingen. (2011). *Verdelen, vertrouwen en verantwoorden: Een heroriëntatie op de financiële verhoudingen*. Den Haag: Rfv.
- Raad voor het openbaar bestuur. (2012). *Loslaten in vertrouwen: Naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving*. Den Haag: Rob.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2012). *Mind the trap: Reflectie op het advies Loslaten in vertrouwen van de Raad voor het openbaar bestuur*. Den Haag: RMO.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2013). *Terugtrekken is vooruitzien: Maatschappelijke veerkracht in het publieke domein*. Den Haag: RMO.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2011). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2011/3*. Den Haag: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2012). *Een beroep op de burger: Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012*. Den Haag: SCP.
- Steen, M. van der, Bruijn, H. de, & Schillemans, T. (2013). De grote samenleving: Over vitaliteit en nieuwe verhoudingen tussen overheid en burgers. *Bestuurskunde*, 22(1), 5-12.
- Veld, R. in 't. (2013). De Rob als producent van politieke utopie: Bespreking van het Rob-advies 'Loslaten in vertrouwen'. *Bestuurskunde*, 22(3), 88-94.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2012a). *Publieke zaken in de markt-samenleving*. Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2012b). *Vertrouwen in burgers*. Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press.